

МАКРОСОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ¹

В. Хмелько

(Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київський міжнародний інститут соціології)

Abstract

The paper traces some macrostructural societal changes in the Ukrainian society during the Independence, namely, the change of a societal labour structure, the changes of class, institutional, and stratificational structures, and also the change of proportions of some political orientations' distribution among the population of Ukraine.

Зміни у макроструктурі суспільної праці

У змінах певних аспектів макроструктури суспільної праці найчіткіше виявляється перевага позитивних або негативних (з погляду еволюційної динаміки) процесів макросоціальної трансформації будь-якого суспільства. Безпосередньо це виявляється у змінах пропорцій суспільного розподілу праці серед процесів відтворення основних компонентів суспільства.

Так, відомо, що за останні десятиріччя технологічно розвинуті суспільства фактично просувалися від *індустріально-інформаційної* стадії еволюції макроструктури суспільного розподілу праці до стадії *інформаційно-індустріальної*. Це виявлялося у зміні балансу витрат суспільної праці, з одного боку, на виробництво і збереження речових засобів існування (тобто, - у промисловості, будівництві, у сфері ремонтно-технічних послуг і т.п.), а з іншого боку - на виробництво інформаційних засобів (наукової, технологічної, економічної, соціальної, правової та іншої інформації). Частка витрат суспільної праці на виробництво речей у цих суспільствах зменшувалася, а на виробництво інформації - зростала.

В Україні ж у цьому відношенні, як свідчать дані статистики, за більшу частину років незалежності - до 1999 року - фактично відбувався процес *макросоціальної інволюції*. Так, напередодні здобуття незалежності - у 1991 році - макроструктура праці в Україні була такою, яка характерна відносно розвинутому *індустріальному* суспільству. У виробництві і відтворенні речових засобів існування було зайнято більше 44 відсотків працюючих членів суспільства, у сільському господарстві - менше 20 відсотків, і у виробництві інформації - 4,2 відсотки (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Макроструктура суспільної праці в Україні (1991-2001 р.)

	1991*	1995**	1999*	2000*	2001*
Усього було зайнято в галузях економіки (млн. чоловік)	25.00	23.70	21.80	21.30	20.90
Частка витрат суспільної праці:					
на виробництво та відтворення харчових засобів існування ¹	19.3%	22.1%	22.5%	22.5%	23.4%
на виробництво та відтворення речових засобів ²	44.2%	34.3%	28.2%	27.0%	26.1%
на виробництво та відтворення інформаційних засобів ³	4.2%	2.9%	2.4%	2.5%	2.4%
на виробництво та відтворення людей ⁴	14.0%	14.2%	13.8%	14.2%	14.1%
на виробництво та відтворення суспільних відносин ⁵	17.5%	16.8%	17.4%	16.9%	16.8%

¹ Стаття підготовлена на основі доповіді автора на семінарі в Інституті міжнародних стратегічних досліджень (Париж) 18 жовтня 2002 року.

в інших (неназваних) галузях	0.8%	2.1%	1.8%	1.4%	1.4%
зайнятих іншою (неназваною) економічною діяльністю ⁶	0.0%	7.6%	13.8%	15.5%	15.8%
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
З урахуванням даних опитувань стосовно частки зайнятих «іншою економічною діяльністю» ⁷					
Частка витрат суспільної праці на:					
на виробництво та відтворення харчових засобів існування	19.3%	22.1%	22.5%	22.5%	23.4%
на виробництво та відтворення речових засобів	44.2%	37.2%	29.7%	29.8%	30.7%
на виробництво та відтворення інформаційних засобів	4.2%	3.3%	3.4%	3.6%	3.1%
на виробництво та відтворення людей	14.0%	14.2%	13.8%	14.5%	14.4%
на виробництво та відтворення суспільних відносин	17.5%	21.0%	28.7%	28.2%	26.9%
в інших (неназваних) галузях	0.8%	2.1%	1.8%	1.4%	1.4%
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

* Народне господарство України у 1993 році. Стат. щорічник. - К.: Техніка, 1994, стор.273-275.

** Статистичний щорічник України за 2001 рік.-К.: Техніка, 2002, стор.361,383-384.

¹ У сільському та рибному господарстві, включно з працюючими в особистих селянських господарствах

² У промисловості, будівництві, лісовому та житлово-комунальному господарстві

³ У науці, науковому та інформаційно-обчислювальному обслуговуванні, геології і розвідки надр, геодезичної і гідрометеорологічної службі, у культурі та мистецтві, у частині невиробничих видів обслуговування населення

⁴ В охороні здоров'я, фізичній культурі, освіті, у частині невиробничих видів побутового обслуговування населення

⁵ На транспорті й у зв'язку, у торгівлі, матеріально-технічне постачанні та збуті, заготівлях, фінансуванні, кредитуванні, страхуванні, соціальне забезпечення, апарат органів державного та господарського управління, у кооперативних та громадських організаціях

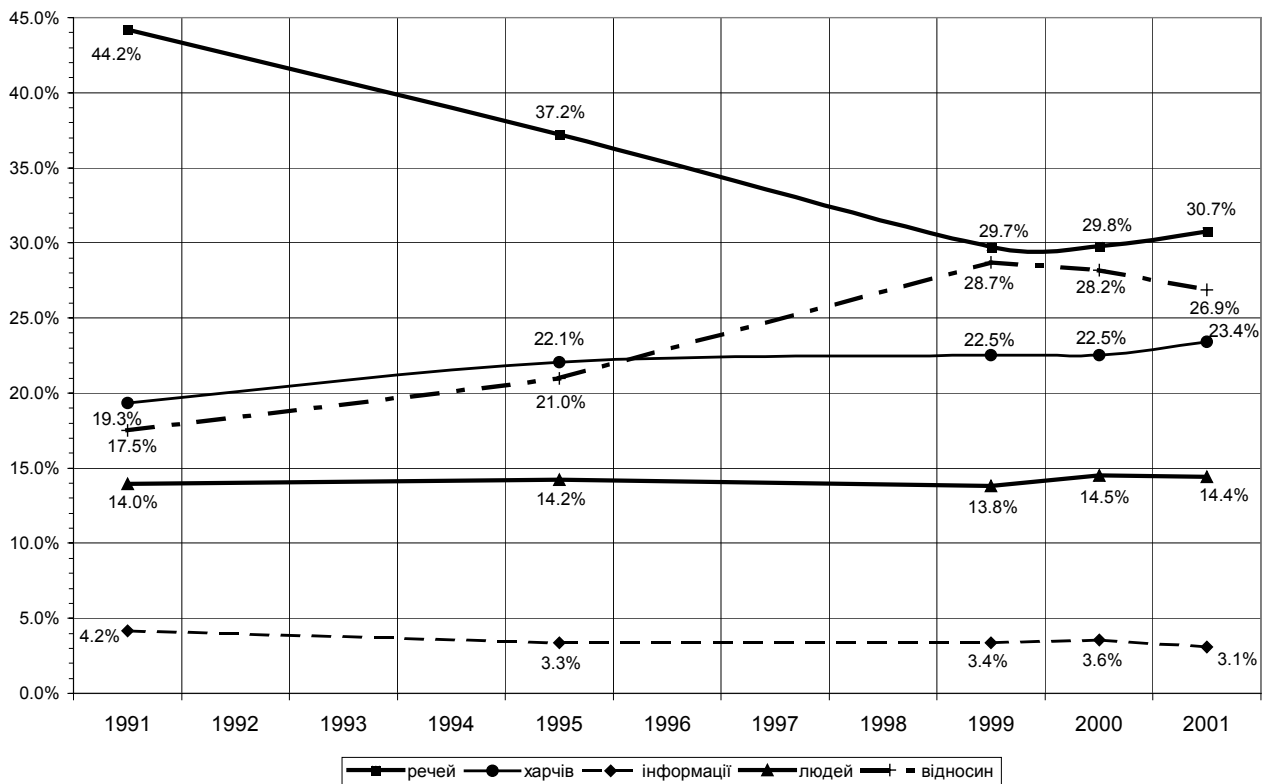
⁶ Самозайняті, роботодавці, працюючі за наймом у окремих громадян та безкоштовно працюючі члени сім'ї

⁷ Розраховано за даними опитувань, проведених Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у 1995, 1999, 2000 та 2001 рр. за вибірками, репрезентативними для дорослого населення України віком від 18 років і старше. Опитано: червні-липні 1995 р. 4567 респондентів; у січні 1999 р. - 1574; у жовтні 2000 р. - 1198; у жовтні 2001 р. – 1218 респондентів.

За роки незалежності ці пропорції значно змінилися (див. графік на мал.1). З 1991 по 1999 роки частка праці, спрямованої на виробництво і відтворення речей скоротилась майже у півтора рази – менш ніж до 30 відсотків. Але скоротилась ця частка суспільної праці не через те, що більша частка людей стала займатися виробництвом та відтворенням інформації (як це відбувалося у технологічно розвинутих країнах). Як свідчать дані, наведені у таблиці 1, за ці ж роки частка праці, що віддавалася українським суспільством виробництву інформації, теж помітно скоротилася - більше ніж в 1,2 рази. Зросла ж за цей час – до 22,5 відсотка – частка людей, зайнятих у виробництві харчових засобів існування, а особливо помітно – частка зайнятих у створенні і відтворенні суспільних відносин – із 17,5 відсотка до 28,7 відсотка (значною мірою за рахунок зростання зайнятості у торгівлі та посередницькій діяльності).

Тільки за останні два роки періоду, що розглядається – 2000-й та 2001-ий – скорочення частки суспільної праці, що витрачається на виробництво і відтворення речей,

Мал.1. Розподіл зайнятості у процесах відтворення компонентів суспільства у 1991-2001 роках.

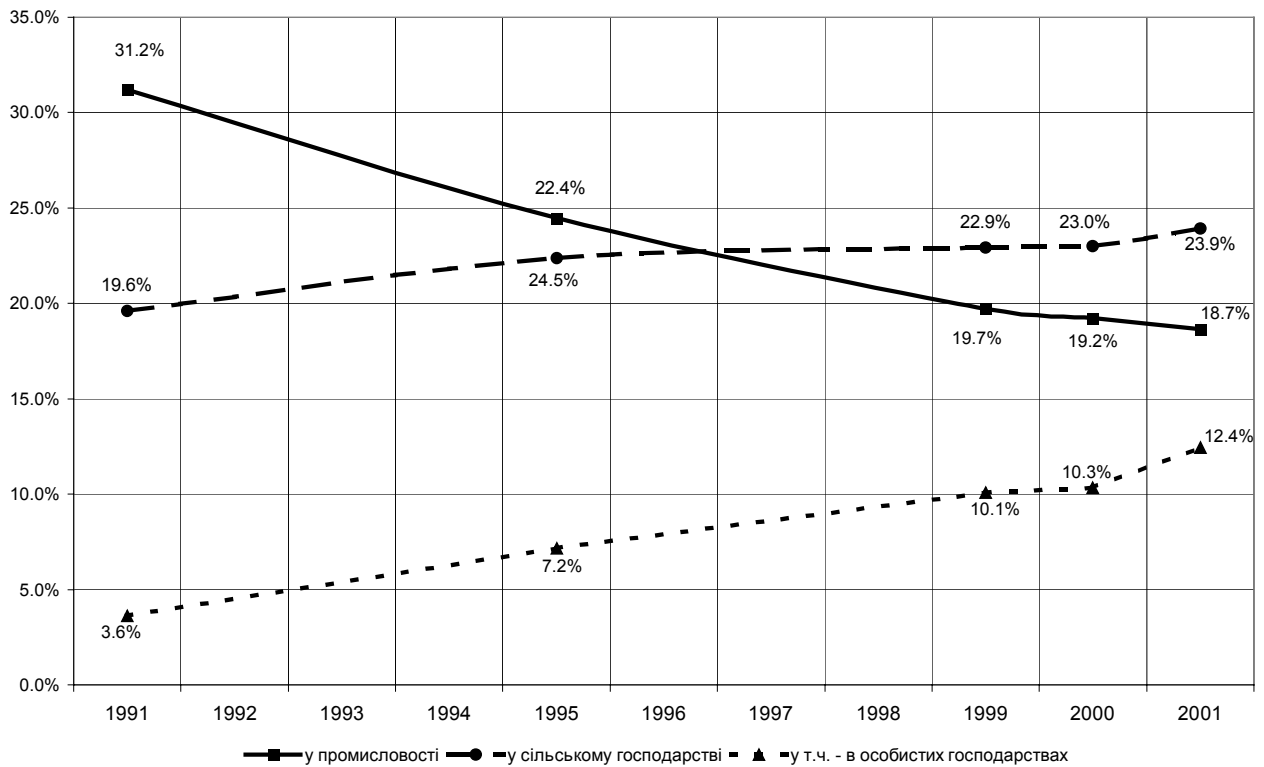

припинилося, і вона вперше за роки незалежності на один відсоток збільшилась. Але при цьому майже на відсоток зросла також і частка зайнятих у виробництві харчових засобів існування, а частка зайнятих у виробництві інформації скоротилася до 3,1 відсотка.

Таким чином, в цілому за роки незалежності в Україні - замість просування від індустріально-аграрної стадії макросоціальної еволюції, на якій наше суспільство знаходилося на час здобуття незалежності, до стадії індустріально-інформаційної - фактично відбувся зворотній рух до попередньої стадії макросоціальної еволюції. Особливо показовою щодо цього є зміна пропорцій праці, яка витрачалася у промисловості і сільському господарстві, а у самому сільському господарстві – в особистих селянських господарствах (див. графік на мал.2).

Якщо у 1991 році зайнятість у промисловості в 1,6 рази перевищувала зайнятість у сільському господарстві, то у 2001 році зайнятість у промисловості, натомість, була майже в 1,3 рази меншою, ніж у сільському господарстві. Причому витрати праці у сільському господарстві за цей період зростали головним чином за рахунок росту зайнятості в особистих селянських господарствах - саме у тому господарстві, яке більшість родин в Україні змушені вести, щоб якось прогодувати самих себе, щоб вижити.

Мал. 2. Динаміка зайнятості у промисловості та сільському господарстві у 1991-2001 роках.

Частка зайнятості у цьому - фактично натуральному - сільському господарстві зростає за роки незалежності у 3,4 рази – з 3,6 відсотка до 12,4. І якщо у 1991 році таке натуральне сільське господарство забирало менше однієї п'ятої (18,4%) праці у сільському господарстві, то у 2001 році - вже більше половини (52 відсотка) усіх зайнятих у сільському господарстві.

Отже, враховуючи загальну картину змін макроструктури суспільної праці в Україні за роки незалежності, доводиться зробити висновок, що за цей період у нашому суспільстві відбувся відступ до аграрно-індустріальної стадії макросоціальної еволюції, до того етапу, на якому воно знаходилося близько сорока років тому - у середині 60-х років минулого сторіччя. І тільки у 2000-2001 роках намітилася певна тенденція повернення до індустріально-аграрної стадії.

Враховуючи тенденції макросоціальної еволюції технологічно розвинутих суспільств та механізми їх саморегуляції, логічно припустити, що перспективи повернення України до *неінволюційного* (тобто позитивно еволюційного) - розвитку макроструктури суспільної праці, залежать від успішності впровадження ринкових механізмів регуляції у загальну систему регуляції економічних процесів у нашому суспільстві. А зрушення у цьому значною мірою залежать від тих змін, які відбуваються у класовій структурі суспільства, перш за все - через реформування відносин власності.

Зміни у класовій структурі, пов'язані з трансформацією відносин власності

Якщо тимчасово абстрагуватися від особливостей інституційної структури суспільства, то у першому наближенні виявляються зміни у класовій структурі, пов'язані з трансформацією відносин власності. Після краху державного "соціалізму" ці зміни характеризувалися двома основними процесами. Один з них – це становлення класу приватних власників засобів виробництва, підприємців-роботодавців, а другий – це помітне збільшення чисельності класу самозайнятих робітників, робітників-підприємців, котрих традиційно прийнято називати дрібною буржуазією.

До кінця 1991 року роботодавці (тоді це були кооператори) складали за даними державної статистики приблизно 0,1 відсотка, а самозайняті - 0,5 відсотка зайнятого населення України. Оскільки переважну частину цього року ще існував Радянський Союз, то не дивно, що ці цифри дуже незначні. Але у той же час є підстави вважати, що вони неповні, оскільки базуються на даних, зібраних офіційними органами, котрим наші громадяни і зараз не дуже-то люблять зізнаватися у тому, що вони займаються приватним підприємництвом, а тоді – тим паче. Дані опитування, проведеного нашим інститутом у травні 1992 року, дозволяють зробити висновок, що частка роботодавців серед зайнятого населення складала у той час найімовірніше 0,5 ($\pm 0,3$) відсотка, а частка самозайнятих – 4,4 ($\pm 0,9$) відсотка.²

Через дев'ять років (в травні 2001 року) – за даними обстеження, проведеного нашим інститутом, – частка роботодавців серед зайнятого населення складала вже близько 3 ($\pm 0,6$) відсотків, тобто у порівнянні з 1992 роком зросла приблизно у 5-7 разів. А частка самозайнятих зросла приблизно втричі і склала близько 12 відсотків³.

Ці емпіричні дані, взяті самі по собі, свідчать начебто про те, що класова структура українського суспільства, що визначається відносинами власності, наближається до пропорцій кількості найманих працівників, самозайнятих та роботодавців у звичайній за складом класовій структурі європейського капіталістичного суспільства середини другої половини ХХ століття⁴.

Однак класова структура України виглядає значною мірою по-іншому, якщо взяти до уваги деякі особливості *інституційної* макроструктури нашого суспільства, що склалася за роки незалежності. Перш за все – ті взаємозв'язки між інститутами політики і економіки, які визначають систему реальних економічних і позаекономічних залежностей між діючими в них групами осіб, та, відповідно, специфіку їхніх соціально-класових статусів.

Зміни в інституційній макроструктурі

Шукані особливості нинішньої інституційної макроструктури нашого суспільства легше усвідомити, якщо взяти до уваги специфіку тієї макроструктури, з якої вона сформувалась, тобто – радянської. І у цьому розумінні важливо врахувати принаймні такі чотири специфічні риси інституційної макроструктури колишнього радянського суспільства:

- (1) домінування політичної підсистеми над усіма іншими соціальними інститутами (включно з економікою);
- (2) наявність у політичній підсистемі чотирьох територіально паралельних ієрархій управління — компартійної, державної, профспілкової та комсомольської;

² В дужках вказана статистична похибка, розрахована з ймовірністю 0,95 за даними опитування, проведеного КМІС на замовлення Дослідницького інституту Радіо Вільна Європа / Радіо Свобода (RFE/RL). Методом інтерв'ю було опитано 2075 респондентів за вибіркою, репрезентативною для дорослого населення України віком від 18 років і старше.

³ Розраховано за даними з архіву КМІС. В дослідженні, проведеному в травні 2001 р. за вибіркою з 3553 домогосподарств (репрезентативною для домогосподарств України в цілому), опитано 3217 респондентів, зайнятих працею, що приносить доход; дослідження проводилось за підтримки Агенції США з міжнародного розвитку (USAID). За даними офіційної статистики в 2001 році роботодавці складали 2,1 відсотка зайнятого населення, а самозайняті – 5,6 відсотка, а разом з особами, що працюють у власних сільських господарствах, – 18 відсотків. (Див.: Праця України 2001. Статистичний збірник. – К.: Техніка, 2002, стор.37.)

⁴ Див. наприклад: Wright, Erik Olin, Carolyn Howe, and Donmoon Cho. Class Structure and Class Formation: A Comparative Analysis of the United States and Sweden // Cross-National Research in Sociology, edited by Melvin L. Kohn; American Sociological Association Presidential Series. – Newbury Park: SAGE Publications, 1989, p.198.

- (3) домінування у політичній підсистемі (включаючи всі гілки державної влади) керівних органів компартії;
- (4) домінування у підсистемі державної влади органів виконавчої влади (через залежність умов життя функціонерів законодавчої та судової влади від відповідних розпоряджень функціонерів виконавчої влади).

Однак при тому, що у залежності від компартійних органів перебували функціонери тих самих і нижчих рівнів усіх інших ієрархій управління, кадри для кожної з ієрархій, включаючи компартійну, підбирались вищестоящими компартійними органами не лише у ній самій, але і на відповідних рівнях інших трьох ієрархій. Тому конкурентна боротьба функціонерів за просування вгору по ієрархічних рівнях йшла не лише всередині кожної ієрархії, але і між ними, що в умовах тоталітарної системи до деякої міри забезпечувало певну подобу взаємоконтролю між різними ієрархіями управління. (А крім того - давало можливість людям шукати захисту від сваволі чиновника тієї чи іншої ієрархії у вищестоящих функціонерів не лише тієї ж самої ієрархії, але й інших.)

З ліквідацією командного становища компартійних органів свої колишні прерогативи в управлінні втратили керівні органи також і комсомольської ієрархії, і профспілкової. Тепер фактично у політичній підсистемі залишилась одна єдина ієрархія управління — **державна**. При цьому залежність функціонерів законодавчих та судових органів від органів виконавчих поки що ослаблена лише незначною мірою. А політичні партії та засоби масової інформації, які можуть контролювати дії чиновників у демократичних системах, в Україні досі ще не вийшли з початкового етапу становлення. Їхнє становлення починалось тут, як кажуть, «з нуля» – за відсутності інститутів приватної власності і будь-яких впливових недержавних об'єднань громадян. У цих умовах керівне чиновництво, що сформувалось ще у тоталітарній системі і натренувалось там користуватись залежністю від нього функціонерів законодавчих і судових органів, набуло становища, непідконтрольного практично нікому поза системою виконавчої влади. Ця безконтрольність обмежується лише необхідністю пристосовуватись до вимог тільки однієї **виборної** інституції — інституції Президента країни. В результаті, характер політичної влади у суспільстві виявляється у винятково сильній залежності від особистісних якостей глави держави, особливо - його моральних якостей.

Не виключено, що саме під впливом керівних функціонерів виконавчої влади, що використовували залежність від них умов життя більшості законодавців, були прийняті такі закони, за яких переважна частина підприємницької діяльності не може бути незбитковою, якщо підприємець не порушує якихось законів або не отримує пільг від органів виконавчої влади.⁵ Це дозволяє керівним чиновникам ставити більшість підприємців у таке залежне від себе становище, котре, судячи з даних про поширеність в Україні корупції⁶, дозволяє першим отримувати від цього немало вигоду. (Хоча деякі підприємці, що накопичили досить великі багатства, - про них мова йтиме нижче - можуть домагатися порівняно збалансованої взаємної залежності з корумпованими ними чиновниками і залежності від себе підлеглих цих чиновників.)

Ще один важливий аспект інституційної структури, врахування якого дозволяє більш адекватно охарактеризувати деякі деталі класової структури, – це утворення, умовно кажучи, «напівпровідникових» фінансових відносин. Маються на увазі відносини, котрі складаються, якщо через ті чи інші зв'язки з чиновниками керівники державних підприємств отримують можливість діяти як своєрідні «напівпровідники» фінансових потоків: спрямовувати частину доходів їхніх підприємств на приватні рахунки, а збитки підприємств покривати за рахунок

⁵ За даними дослідження, проведеного КМІС в квітні 1999 р. за спеціально розробленою методикою, що забезпечувала гарантовану анонімність суб'єктів підприємництва, орієнтовно лише близько 18,9 (± 1,8) відсотка підприємців могли займатись своїм бізнесом «без встановлення неформальних стосунків з представниками влади». На відповідне запитання відповіли 1813 респондентів, зайнятих підприємництвом; дослідження проводилось за підтримки Агенції США з міжнародного розвитку (USAID).

⁶ Див. «Індекс Сприйняття Корупції 2002» на веб-сайті <http://www.transparency.org>.

державного бюджету. Такі менеджери фактично ведуть справи таким чином, що *в один бік* (від підприємств до них) *кошти йдуть, а в інший бік* (від них на підприємства) — *ні*.

Політико-економічні відносини такого, «напівпровідникового» гатунку, логічно називати відносинами *напіввласності*, — оскільки у відносинах дійсної власності для їхніх суб'єктів *власними є не лише доходи, але і збитки*, а у тих відносинах, про які йдеться тут, для їхніх суб'єктів *власними* виявляються *лише доходи, а збитки відчужуються* — «на користь» усіх платників податків.

Характеристика класової структури з врахуванням відносин реальних залежностей

Розглянуті особливості інституційної структури, системи економічних та позаекономічних залежностей зумовили низку специфічних відмінностей нашої соціально-класової структури від тієї, котра формується традиційними відносинами приватної власності.

Найсуттєвіша з відмінностей полягає, мабуть, у тому, що у нас переважна більшість підприємців — і роботодавців, і самозайнятих — змушені або купувати заступництво керівних чиновників, або з часом відмовлятися від підприємництва. Значна залежність від керівного чиновництва більшості роботодавців та самозайнятих виключає можливість вважати ці групи такими соціальними класами, якими вони є у середовищі інституційних структур Західної Європи.

В Україні, згідно з наведеними вище даними, на десятиріччя незалежності роботодавці та самозайняті — як *законні підприємці* — склали лише 3 ($\pm 0,8$) відсотки зайнятого населення. Кількість же підприємців (роботодавців та самозайнятих), бізнес котрих тією чи іншою мірою був «тіньовим», виведеним за межі правового поля, була приблизно у 4 рази більшою — близько 12 ($\pm 1,6$) відсотків зайнятого населення.

Якусь дуже невелику, однак найвпливовішу частину цих «затінених» підприємців складають, очевидно, так звані **олігархи**. В умовах України цим терміном фактично позначають тих підприємців, котрі отримують від виконавчої влади або особливі *пільги*, що ставлять їхній бізнес поза конкуренцією, або особливе *заступництво*, що ставить їхній бізнес поза контролем податкових та правоохоронних органів, або і те і інше. З огляду на вказану специфіку цієї категорії «затінених» підприємців, наш інститут не володіє даними, котрі дозволили б оцінити її чисельність.

За особливим положенням у системі економічних і позаекономічних залежностей серед найманих працівників в Україні виділяються дві соціальні групи — **керівні чиновники і напіввласники**.

Керівні чиновники, за термінологією офіційної статистики, це — *державні службовці і посадові особи місцевого самоуправління, котрі обіймають посади керівників*. В 2001 році кількість керівних чиновників за даними статистики складала близько 82 тисяч осіб, тобто — менше половини відсотка (0,39%) зайнятого населення.⁷

Термін «напіввласники» в офіційній статистиці зі зрозумілих причин відсутній. Цим терміном тут позначаються ті керівні працівники повністю чи частково державних підприємств, які частину доходів цих підприємств спрямовують на приватні рахунки, а збитки, що утворюються, списують за рахунок державного бюджету. Що ж стосується можливої кількості напіввласників, то тут (знову ж, — з огляду на специфіку цієї категорії найманих працівників) наш інститут не володіє даними, котрі дозволили б оцінити їх кількість. Деяке уявлення про теоретично граничні величини їхньої можливої кількості дають дані державної статистики щодо кількості підприємств державної та комунальної форм власності і акціонерних товариств з *неповністю приватизованим майном*. До 2001 року таких підприємств було приблизно 25 тисяч, а їх керівники контролювали понад 80 відсотків

⁷ Розраховано за даними з джерел: Праця України 2001. Статистичний збірник. — К.: Техніка, 2002, стор. 36, 144.

основних засобів (capital assets) української економіки, загальна вартість яких складала, за даними офіційної статистики, близько 160 мільярдів євро⁸.

Зрозуміло, що формування таких специфічних соціально-класових утворень, як олігархи, «затінені» підприємці, залежні від чиновників, чиновництво, вільне карати чи милувати більшість підприємців, і менеджери-напіввласники, не могло не вплинути на стратифікацію нашого суспільства, не могло не призвести до суттєвих змін в його стратифікаційній макроструктурі.

Зміни у стратифікаційній макроструктурі

Макроструктурна стратифікація, як відомо, є найбільш очевидною у диференціації багатства та доходів різних верств населення. За роки реформування найпомітніше змінилась диференціація за тим різновидом багатства, яке соціологи називають “демонстративним” (високо вартісні автомобілі, житло, одяг, прикраси, форми дозвілля). Це зумовлено, в основному, двома обставинами. По-перше, - в колишньому “соціалістичному” суспільстві саме демонстративні види багатства були ідеологічно табуовані і найлегше викорінювалися. Тому на відміну від нинішніх багатіїв тодішні вимушені були значну частину своїх багатств тримати у недемонстративних формах (золото, дорогоцінності, тверда валюта і таке інше). По-друге, - процес реформування адміністративно-командної економіки із введенням елементів ринкового регулювання цін і заробітків на першій стадії призводить до різкого скорочення валового виробництва і, відповідно, до зниження доходів переважної більшості населення. Через це навіть помірні (за західними мірками) рівні демонстративного багатства виглядають зараз в нашому суспільстві як визивно надмірні.

Наскільки змінилась диференціація багатства за роки незалежності в цілому (враховуючи наявність капіталів) оцінити безпосередньо зараз неможливо через неадекватність даних офіційної статистики за поширеності тіньових форм багатства і через неможливість виявити дійсні розміри таких багатств методами опитувань. Орієнтуватися поки що можна тільки за такими показниками майнової стратифікації суспільства як індекси диференціації сімейних доходів, що базуються на даних репрезентативних вибіркового опитування населення. Хоча стосовно цього необхідно зробити два застереження.

Перше з них пов'язано з тим, що за даними досить розвинутих систем статистичного обліку навіть у багатих суспільствах з ринковою економікою стратифікація за багатством значно сильніша, ніж за доходами. Так, наприклад, у Сполучених Штатах в середині 1970-х років найбагатші 20 відсотків сімей (верхній квантиль) володіли 76 відсотками усього приватного майна, а нижній квантиль (найбідніші 20 відсотків) сімей – лише 0,2 відсотка цього майна. В той же час верхній за грошовими доходами квантиль сімей отримував 41 відсоток усіх цих доходів, а нижній квантиль – близько 5 відсотків⁹. Таким чином, максимальна квантильна стратифікація за доходами характеризувалася співвідношенням 41 до 5, а за багатством – 76 до 0,2; тобто доходи верхнього квантиля перевершували доходи нижнього у 8,2 рази, а багатство – у 380 разів.

Друге застереження стосується співвідношення в нашій країні диференціацій реальних доходів і повідомлених - тих, що повідомляються інтерв'юерам респондентами під час опитування за місцем їхнього проживання.

Якщо оцінювати реальні доходи сімей в Україні за вартістю товарів і послуг, про споживання яких респондентами було повідомлено під час тих самих опитувань, у яких вони повідомляли про свої доходи, то виявляється, що стратифікація за реальними доходами є значно меншою, ніж за тими доходами, про які респонденти повідомили. Так, згідно з

⁸ Розраховано за даними з джерел: Україна у цифрах у 2001 році: Короткий статистичний довідник. – К.: Техніка, 2002, стор. 161, 163; Статистичний щорічник України за 2000 рік. – К.: Техніка, 2001, стор. 295; Таблиця “Кількість акціонерних товариств за відсотком приватизованого майна” на веб-сайті Держкомстату України <http://www.ukrstat.gov.ua/richna/richna.html>).

⁹ Розраховано за даними: Olsen, Marvin E. Societal dynamics: exploring macrosociology. Englewood Cliffs NJ: Prentice Hall, 1991, p. 381-383.

даними дослідження стану домогосподарств України, яке було проведено нашим інститутом влітку 1996 року, верхній квантиль сімей за розміром повідомлених доходів переважав нижній майже у 17 разів, а за розміром споживання – у 6,3 рази¹⁰. Тобто, квантильна стратифікація за реальними доходами була у 2,7 разів менше, ніж за тими доходами, про які було повідомлено. Подібне, хоч і трохи менше, співвідношення за реальними споживанням та за поданими доходами було зафіксовано нашим інститутом і у 1995 році¹¹.

Таким чином, дані про доходи, що їх повідомили респонденти, дають дещо завищену оцінку диференціації реальних доходів. Тому такі дані, отримані за однією і тією ж методикою, ми використовуємо тільки для оцінки *змін у стратифікації* доходів з плином часу, для оцінки *її динаміки*.

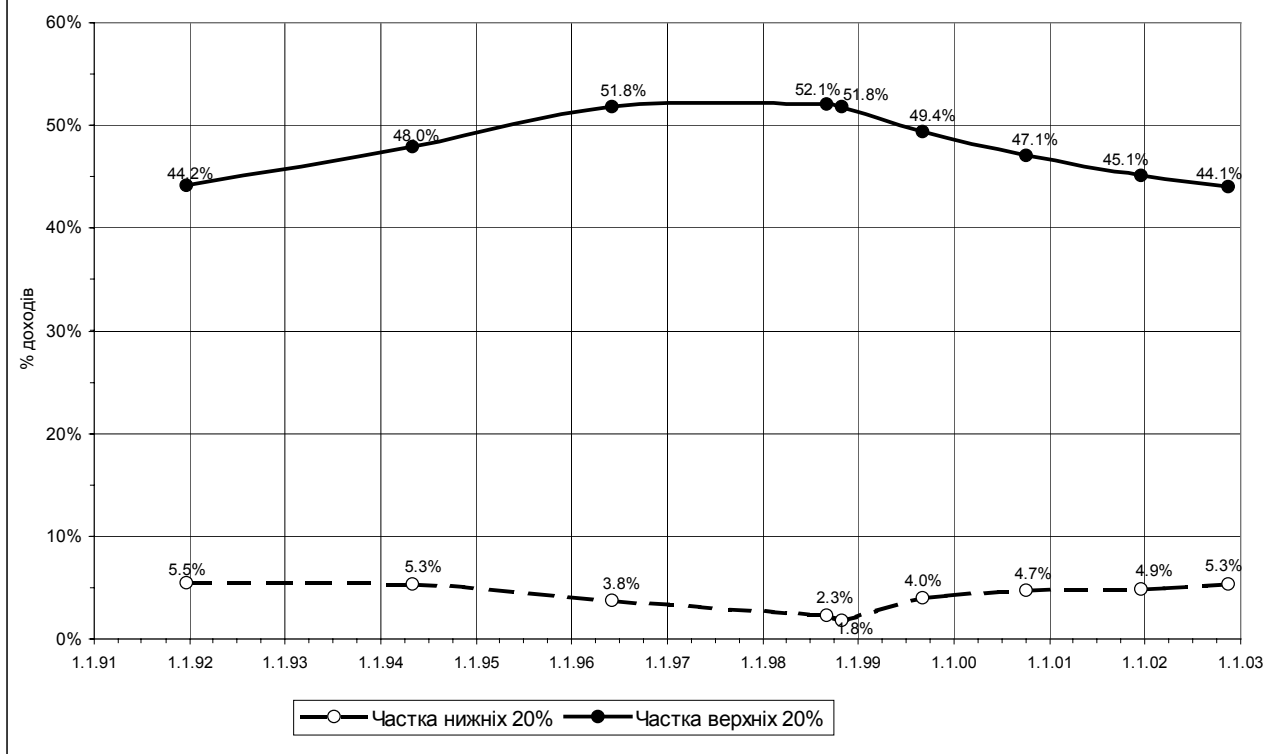
Відповідні дані КМІС за період з грудня 1991 року по листопад 2002 року показують, що в Україні макросоціальна стратифікація за доходами зростала практично щорічно до кінця 1998 року, коли вона досягла свого максимального значення за усі роки незалежності. В цей період одночасно збільшувалась частка доходів, що їх отримували верхній квантиль сімей, та зменшувалась частка доходів, що їх отримували нижній квантиль сімей (див. графік на мал.3)¹².

¹⁰ Квантильна стратифікація за поданими доходами, виглядала як співвідношення 52,4 відсотка до 3,1 відсотка, а за реальним споживанням – як 43,8 відсотка до 6,9. Дивитися: Доходи і витрати домогосподарств України: літо 1996 року. - К.: КМІС, 1997. – стор.18. Було опитано членів 2317 домогосподарств, відібраних за вибіркою, репрезентативною для домогосподарств України; дослідження проведено за підтримкою Світового Банку.

¹¹ У 1995 році квантильна стратифікація за реальним споживанням була у 1,6 рази менша, ніж за поданими доходами (8,2 проти 13,3). Дивитися: Доходи і витрати домогосподарств України: літо 1995 року. - К.: КМІС, 1996, стор.19-20. Опитано членів 2024 домогосподарств, відібраних за вибіркою, репрезентативною для домогосподарств України; дослідження проведено за підтримкою Світового Банку.

¹² Графік на малюнку 3 побудовано за даними 9 опитувань, проведених КМІС з грудня 1991 по листопад 2002 року за вибірками, репрезентативними для дорослого населення України у віці від 18 років та старше; час проведення опитування та розміри відповідних вибірок представлено у таблиці 2; масиви даних зберігаються в архіві КМІС.

Мал.3. Динаміка доходів верхнього та нижнього квантилів сімей України (1991-2002 роки)

Так, за даними опитування, проведеного у грудні 1991 року, 20 відсотків сімей з найменшими доходами отримували 5,5 відсотків загальних доходів усіх сімей України, а 20 відсотків сімей з найвищими доходами — 44,2 відсотка, в тому числі найзаможніші 5 відсотків сімей – 17,1 відсотків усіх доходів (детальніше див. таблицю 2). Ці дані 1991 року практично співпадають із співвідношенням (зрозуміло - не з розмірами) доходів верхнього та нижнього квантилів сімей у Сполучених Штатах у 1985 році, де 20 відсотків сімей з найменшими доходами отримували 5 відсотків загальних доходів усіх сімей, 20 відсотків сімей з найвищими доходами — 44 відсотка¹³.

Таблиця 2

Квантильні розподіли сімейних доходів в Україні у 1991-2002 роках.

Квантилі сімей	Частки сумарних доходів сімей (у %)									
	1991 грудень	1994 травень	1996 липень	1998 вересень	1998 жовтень	1999 вересень	2000 жовтень	2001 грудень	2002 листопад	
Перший (нижній за доходом)	5.5	5.3	3.8	2.3	1.8	4.0	4.7	4.9	5.3	
Другий	10.8	10.5	9.5	8.7	8.2	9.5	10.1	11.0	11.7	
Третій	16.1	15.0	14.2	15.0	15.0	14.7	14.6	15.8	16.0	
Четвертий	23.4	21.2	20.6	21.9	23.2	22.4	23.5	23.2	22.9	

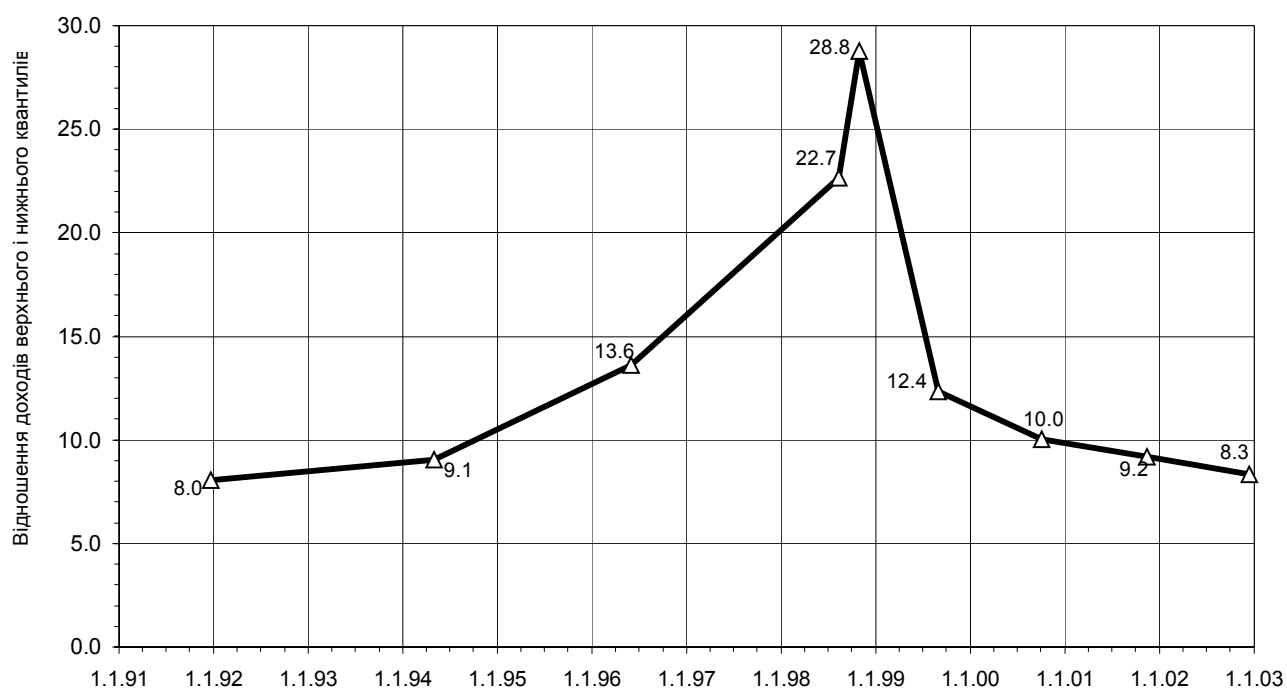
¹³ Розраховано за даними: Olsen, Marvin E. Societal dynamics: exploring macrosociology. Englewood Cliffs NJ: Prentice Hall, 1991, p.383.

П'ятий (верхній за доходом)	44.2	48.0	51.8	52.1	51.8	49.4	47.1	45.1	44.1
Обсяг вибірки (N)	1021	2044	2317	1120	2614	1167	2924	2229	2023
Відношення верхніх 20% до нижніх	8.0	9.1	13.6	22.7	28.8	12.4	10.0	9.2	8.4

За даними ж опитувань, проведених в Україні у вересні та жовтні 1998 року, 20 відсотків сімей з найменшими доходами отримували тоді, відповідно, лише 2,3 та 1,8 відсотка загальних доходів, а 20 відсотків сімей з найвищими доходами — майже 52 відсотки, тобто, у вересні – майже в 22 рази більше, а у жовтні – майже у 29 разів. Цей рівень макросоціальної стратифікації в Україні наприкінці 1998 року перевершив навіть той, що був зафіксований у Сполучених Штатах під час Великої депресії, у 1930 році, коли найзаможніша п'ята частина сімей отримала приблизно у 18-20 разів більші доходи, ніж найнезаможніша п'ята частина.

Тільки з 1999 року ситуація почала змінюватися у протилежному напрямку. За період до кінця 2002 року частка доходів верхнього квантилю зменшилася до 44,1 відсотка, а частка доходів нижнього квантилю збільшилась до 5,3 відсотків. Взагалі, величини змін частки доходів кожного з квантилів за роки незалежності виглядають як досить незначні – максимум 3,7 відсотки у нижнього квантиля та 8 відсотків - у верхнього. Проте, динаміка співвідношення доходів цих квантилів, яке показує глибину цієї стратифікації, була надзвичайно драматичною (див. графік на мал.4). Індекс квантильної стратифікації за доходами з грудня 1991 року зростав все більшими темпами й до жовтня 1998 року зріс у 3,6 рази. А потім - до грудня 2002 року – майже у 3,5 рази зменшився.

Мал.4. Динаміка квантильної стратифікації сімей України за доходами (1991-2002 гг.)

Зміни в макроструктурах деяких політичних орієнтацій населення

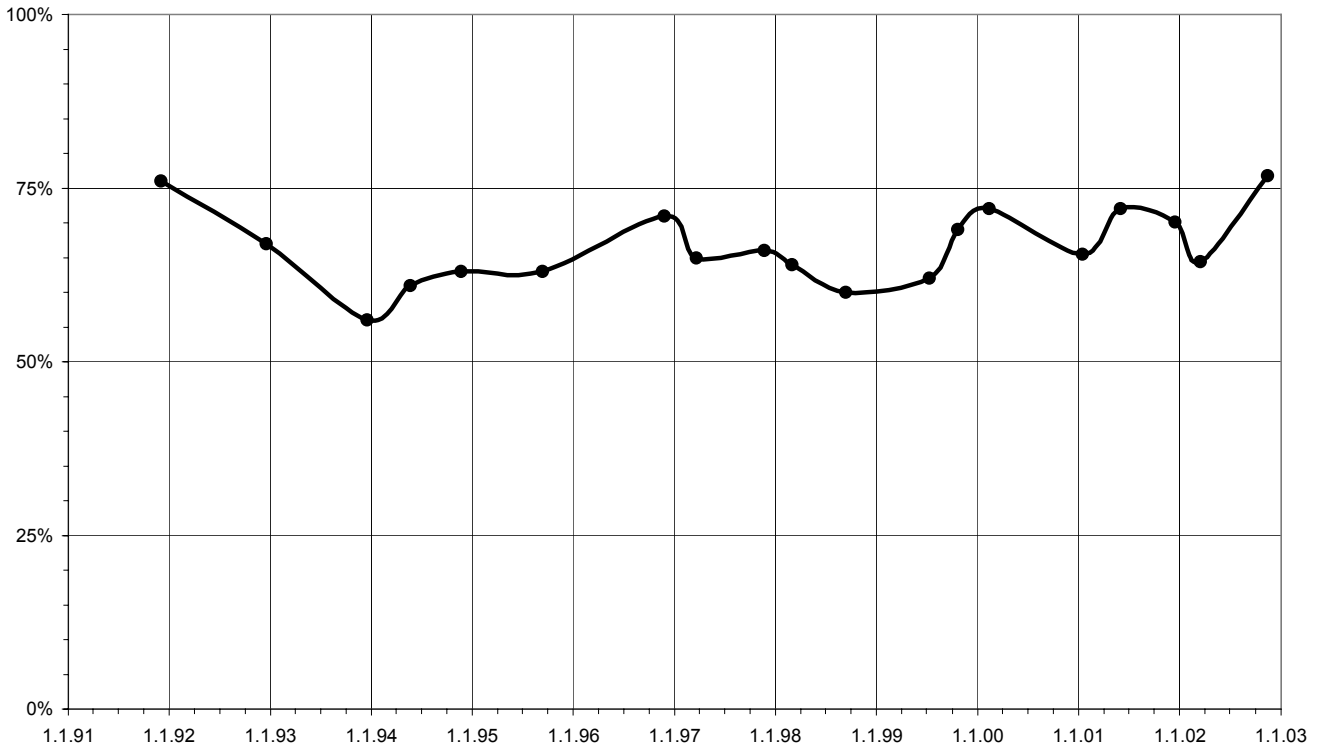
Природньо, що зі зміною соціальних макроструктур нашого суспільства зміни мали відбуватися й у макроструктурах політичних орієнтацій населення України, у пропорціях поширеності тих чи тих політичних уподобань серед її громадян. Розглянемо зміни за роки незалежності двох аспектів цих орієнтацій: по-перше, - зміни часток прихильників і противників державної незалежності України серед її громадян і, по-друге, - зміни часток прихильників правих, лівих і, кажучи умовно, «центристських» політичних партій.

Зрозуміло, що погіршення матеріальних умов життя більшості людей, яке відбулося після надбання Україною державної незалежності, могло негативно вплинути на співвідношення чисельності її прихильників і противників серед населення України в цілому. Проведений нами раніше аналіз показав, що певний зв'язок між рівнем доходів найбільшій більшості населення і чисельністю прихильників незалежності у період із 1991 по 2001 рік дійсно існує.¹⁴ Тому не дивно, що за цей період підтримка державної незалежності жодного разу не піднімалася до того високого рівня, який був продемонстрований на референдумі у грудні 1991 року, коли 90,3 відсотка від 84,3 відсотка громадян, що взяли участь у голосуванні, тобто - 76,1 відсотка всього дорослого населення, - висловилися на підтримку незалежності. Коливання у підтримці незалежності України (варіації у чисельності її прихильників), що спостерігались за ці роки, як показав наш аналіз, приблизно лише на третину (на 35%) можуть бути пов'язані зі змінами у доходах населення. Відсутність більш сильного зв'язку між цими процесами очевидно саме і пояснює той факт, що - незважаючи на катастрофічне зниження рівня прибутків більшості населення після 1991 року - частка прихильників незалежності України серед її дорослого населення, як свідчать дані опитувань, проведених нашим інститутом у жодному році не знижувалася до критичного рівня у 50 відсотків (див. графік на мал.5).¹⁵

¹⁴ Див.: В. Хмелько. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за 10 років незалежності// Політична думка. – 2001. – № 3. – С. 46-50.

¹⁵ Графік на мал.5 побудований за результатами референдуму у грудні 1991 р. (які лише на 2% відрізняються від даних опитування 2056 респондентів, проведеного КМІС в листопаді 1991 р.) і даними 18 опитувань, проведених КМІС з грудня 1992 р. по листопад 2002 р. за вибірками, репрезентативними для дорослого населення України віком від 18 років і старше. Опитано: у грудні 1992 р. 1227 респондентів; у грудні 1993 р. - 1886; у травні 1994 р. - 3009; у листопаді 1994 р. - 2122; у вересні 1995 - 1528; у листопаді 1996 - 1466; у березні 1997 р. - 3482; у листопаді 1997 р. - 10237; у березні 1998 р. - 2923; у вересні 1998 р. - 5012; у липні 1999 р. - 2110; у жовтні 1999 р. - 1769; у лютому 2000 р. - 1592; у січні 2001 р. - 1997; в травні-червні 2001 р. - 2074; у грудні 2001 р. - 2229; у березні 2002 р. - 1994 та у листопаді 2002 р. 2023 респонденти

Мал.5. Динаміка чисельності прихильників незалежності України у 1991-2002 роках.
(відсоток дорослого населення)

Перше, найзначніше зниження чисельності прихильників незалежності відбулося за перші два роки після розпаду Радянського Союзу (коли бушувала гіперінфляція), досягнувши до початку 1994 року за всі роки незалежності свого найнижчого рівня - 56 відсотків. Тільки після парламентських і президентських виборів 1994 року помітне зростання чисельності прихильників незалежності, яке посилилось після початку війни у Чечні і досягло до кінця 1996 року, після появи гривні, власних українських грошей, 71 відсотка дорослого населення України.

Друге зниження рівня підтримки незалежності відбулося протягом 1997 й, особливо, 1998 року. Наприкінці цього року, під час відомої фінансової кризи, чисельність прихильників незалежності знизилася до 60 відсотків. Другий підйом рівня підтримки незалежності відбувся наприкінці 1999 - початку 2000 року, коли він досяг 72 відсотків, із початком діяльності уряду Віктора Ющенка. Після зниження наприкінці 2000 та початку 2001 (під час піку "касетного скандалу") до 66 відсотків чисельність прихильників незалежності знову піднялася до рівня 72 відсотків у першій половині 2001 року.

Останнє зниження підтримки незалежності, подане на графіку мал.5, зафіксовано нашим інститутом у грудні 2001 - березні 2002 року. А от у листопаді 2002 року, в опитуванні, що у часі слідувало за драматичним терористичним захопленням театрального приміщення у Москві, пов'язаним з військовими діями у Чечні, зафіксована найвища за всі роки досліджень частка прихильників незалежності України серед її громадян – 77 відсотків. Вперше за за всі роки незалежності України на її підтримку висловилися не менша частка громадян, ніж на референдумі 1991 року¹⁶.

Таким чином, ставлення громадян України до її незалежності за ці роки відрізнялося *стабільністю* переважання чисельності прихильників незалежності над противниками, хоча й за істотною *мінливістю* чисельного співвідношення прихильників і противників незалежності.

¹⁶ Відмітимо, що за даними цього ж опитування лише близько 14 відсотків громадян України складають ті прихильники її незалежності, котрі бажають відгородитися від Росії закритими кордонами з візами та митницями, а переважна більшість прихильників незалежності України – це ті 63,5 відсотка її громадян, котрі бажають підтримування дружніх відносин з Росією, збереження відкритих кордонів без віз і митниць.

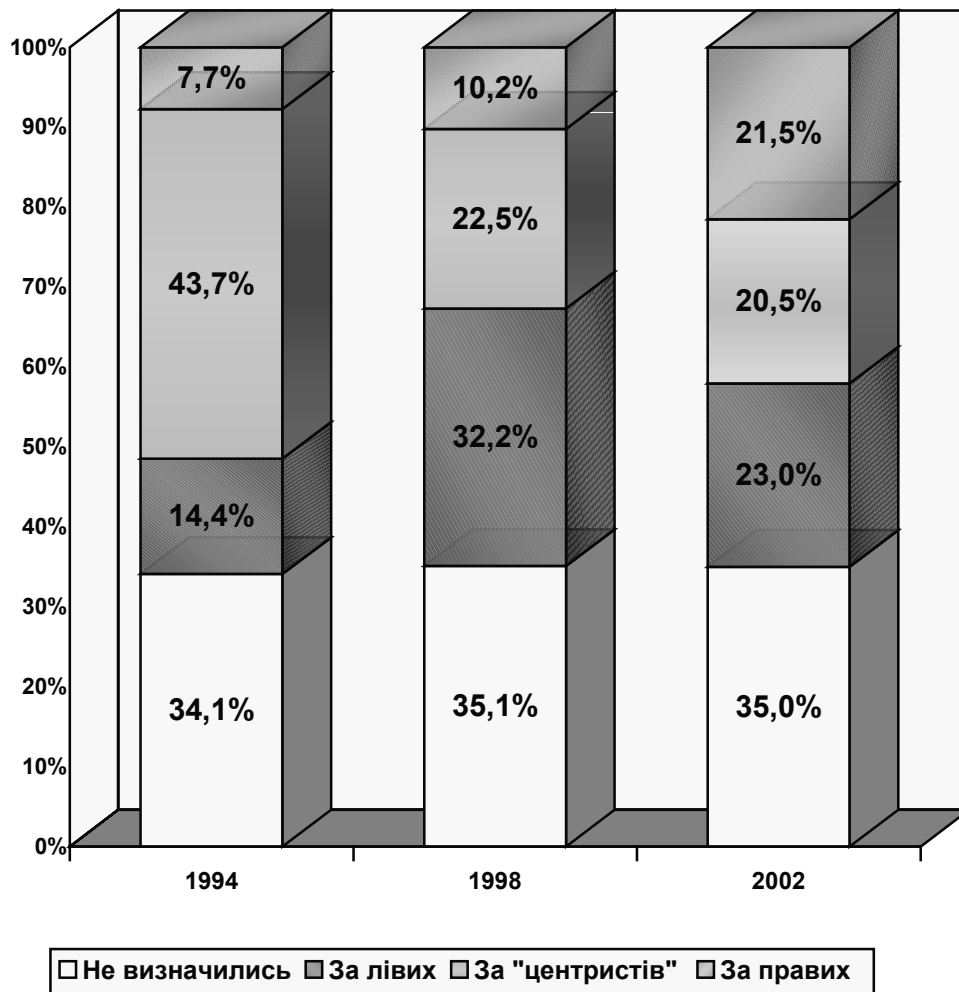
Другий важливий аспект макроструктури політичних орієнтацій громадян України, в якому спостерігалися помітні зміни, - це співвідношення чисельності прихильників правих, лівих і «центристських» політичних партій. Певне уявлення про зміни чисельності їхніх прихильників дають, звичайно, дані численних опитувань проведених нашим інститутом із жовтня 1991 року. Проте, через те що звичайно в усіх країнах реальна електоральна поведінка виборців не завжди співпадає з їхньою вербальною поведінкою, що демонструється під час опитувань, більш переконливу картину політичних орієнтацій населення і їхніх змін дають результати голосування за кандидатів політичних партій на парламентських виборах.

За роки незалежності такі вибори, як відомо, проходили в Україні тричі - у 1994, 1998 і 2002 роках. Вибори 1994 року проходили за чисто мажоритарною системою, у той час як на виборах 1998 і 2002 року тільки половина депутатів обиралася за мажоритарною системою, а половина - за пропорційною, за якою виборці в усій Україні мали можливість голосувати за бажану партію (або проти усіх партій, що брали участь у виборах). Тому пропорції голосів, які були подані за різні партії на виборах 1994 року, порівнянні з відповідними пропорціями голосів на виборах 1998 та 2002 року лише умовно. Але пропорції голосів, які були подані за партійні списки на останніх двох виборах, цілком порівнянні між собою.

З урахуванням даних опитувань, проведених нашим інститутом перед усіма парламентськими виборами, можна стверджувати, що дані, подані на діаграмі (див. мал.6), достатньо адекватно відображають зміни, що відбулися за роки незалежності у чисельності прихильників правих, лівих і «центристських» політичних партій¹⁷.

¹⁷ Перелік партій, що були віднесені до правих, лівих і «центристських» на виборах 1994 року див.: Хмелько В. Политические ориентации избирателей и результаты выборов в Верховный Совет (март-апрель 1994) // Украина сегодня: Хроника – Анализ – Прогноз. № 5, Киев, 1994, стр.55-56; на виборах 1998 року до правих партій були віднесені - Народний Рух України, Партія "Реформи і порядок", Виборчий блок партій «Національний фронт», Виборчий блок партій «Вперед, Україно!», Українська Національна Асамблея, Виборчий блок партій «Менше слів»; до лівих - Комуністична партія України, Виборчий блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України «За правду, за народ, за Україну!», Прогресивна соціалістична партія України, Аграрна партія України, Виборчий блок партій «Трудова Україна», Всеукраїнська партія трудящих, Партія "Союз"; усі інші партії, що брали участь у виборах 1998 року віднесені до «центристських»; на виборах 2000 року до правих партій були віднесені - Виборчий блок політичних партій "Блок Віктора Ющенка "Наша Україна", Виборчий блок політичних партій "Виборчий блок Юлії Тимошенко", Виборчий блок політичних партій "Народний Рух України", Українська Національна Асамблея; до лівих - Комуністична партія України, Соціалістична партія України, Виборчий блок політичних партій "Блок Наталії Вітренко", Комуністична партія України (оновлена), Виборчий блок політичних партій "Руський блок", Виборчий блок політичних партій "ЗУБР" (За Україну, Білорусію, Росію), Комуністична партія робітників і селян, Селянська партія України, Всеукраїнська партія трудящих, Партія Всеукраїнського об'єднання лівих "Справедливість"; усі інші партії, що брали участь у виборах 1998 року віднесені до умовно «центристських».

**Мал.6. Розподіл серед громадян України
прихильників партій і блоків
лівих, правих та „центристських” політичних
орієнтацій**

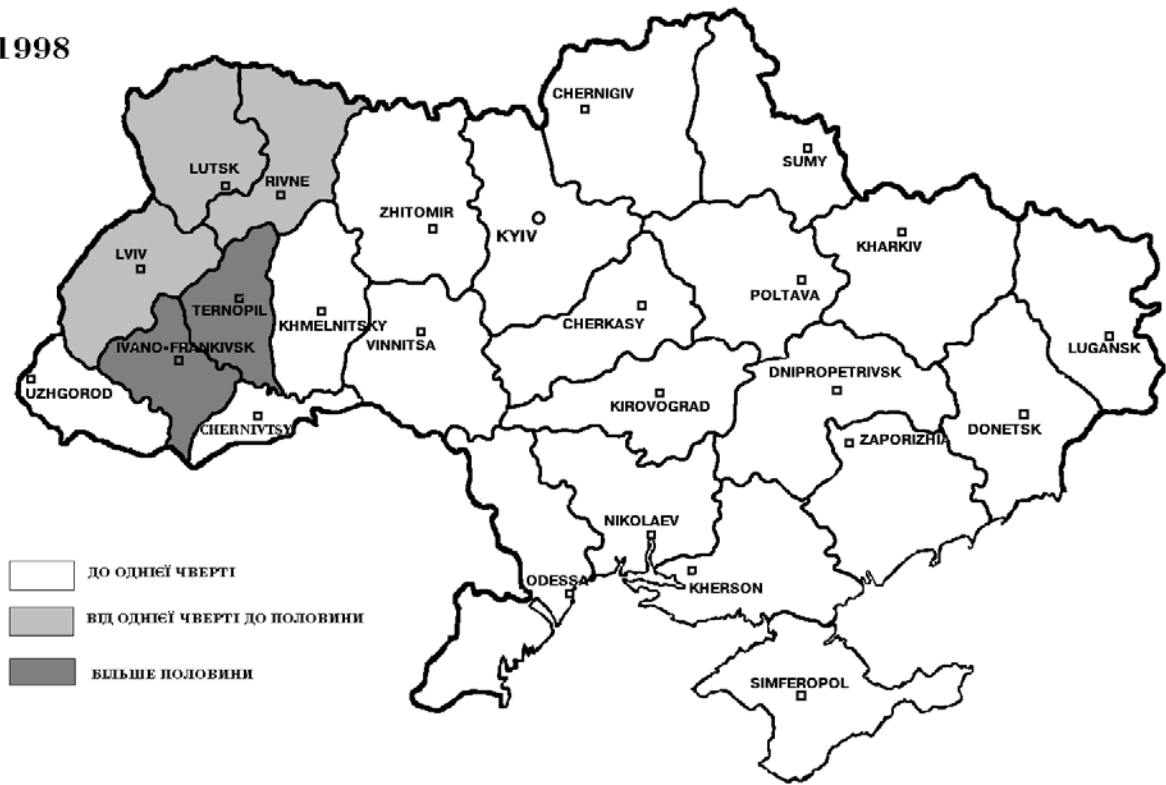
Зокрема, результати виборів і дані опитувань свідчать, що тільки у перший період після здобуття незалежності виборці в більшості вагались з вибором бажаної політичної спрямованості. Лише на перших парламентських виборах у незалежній Україні більшість виборців, що брали участь у голосуванні (майже дві третини - 66,3 відсотки), схилилися до того, щоб проголосувати за кандидатів без певної партійно-політичної орієнтації - або за безпартійних, або за кандидатів від партій із значною мірою невизначеною політичною орієнтацією.

Але вже під час других парламентських виборів - у 1998 році - відносно більшість голосів (за пропорційною системою) одержали кандидати досить визначеної політичної спрямованості. Причому майже для половини - для 45,5 відсотка виборців - бажаними виявилися тоді ліві партії. Всі праві партії одержали у 1998 році менше однієї п'ятої поданих голосів (17,5 відсотка), а «центристські» партії – 28,7 відсотка. І тільки на парламентських виборах 2002 року праві партії - за числом відданих за них голосів - обійшли «центристів» і одержали майже стільки ж голосів, скільки й ліві партії - 31 відсоток проти 33,8.

Розглянуті разом наведені дані дозволяють зробити висновок, що за роки незалежності співвідношення чисельності прихильників правих, лівих і «центристських» політичних партій серед громадян України змінювалося не на користь «центристських». Частка їхніх прихильників серед дорослого населення скоротилася з 43,7 відсотка до 20,5 відсотка. При цьому спочатку – включно з виборами 1998 року – це супроводжувалося значним зростанням частки прихильників лівих партій (від 14,4 відсотка до 32,2) і незначним - прихильників правих (від 7,7 відсотка до 10,2). Але за наступні чотири роки зміни відбувалися явно не на користь лівих партій, частка прихильників яких скоротилася з 32,2 до 23 відсотків. В той же період – з 1998 по 2002 рік - частка прихильників правих партій зросла більше ніж у два рази - з 10,2 до 21,5 відсотка.

Важливо також відмітити, що за цей період популярність правих партій не тільки зросла кількісно, але й поширилась територіально із Західної України на Центральну (див. мал.7). Так, під час парламентських виборів у 1998 року тільки у двох областях Західної України – Івано-Франківській і Тернопільській - за кандидатів правих партій проголосувало більше половини виборців, і ще у трьох областях – Львівській, Рівненській і Волинській – більше чверті виборців. А під час парламентських виборів 2002 року за кандидатів правих партій проголосувало більше половини виборців вже у шести областях Західної України, і більше чверті виборців – у дев'яти областях, в тому числі, у восьми областях Центральної України.

1998

2002

Таким чином, не дивлячись на несприятливі макроструктурні зміни в Україні за роки незалежності в цілому, зміни у партійних прихильностях наших громадян між 1998 та 2002 роками, а також зміни у їхньому ставленні до державної незалежності своєї країни у 2000-2002 роках продемонстрували явно позитивні зрушення у політичній самосвідомості нашого суспільства. Не виключено, що це пов'язано з тими, відзначеними вище, позитивними тенденціями у деяких макросоціальних змінах, що намітилися з 2000 року.